

¡BOMBA!

El agua no hace recodo,
y para nada hay paciencia;
nada más allá en Valencia
mandaron corona al lodo

K'uintsil

Lunes 4 de noviembre de 2024

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 10 · NÚMERO 2355 · www.lajornadamaya.mx

Kóokaye', juntúul chan ba'alche' tu kanaj t'aan yéetel u sáasil

Rodrigo Medina / p 16
Oochel Ap

Óoli' beey junch'aaj k'áak' ku jojopáankil, ts'o'oke' chéen chíika'an tu ts'u' éek'jolch'éen. Kóokaye' ya'abach ba'al ku ya'alik yóok'olal kuxtal ti' k'áaxo'ob yéetel noj kaajo'ob.

Kan jaats bix u ja'atsal u kuxtal: e'el, xnook'ol, pupa yéetel kóokay.

"Beey je'eilo' ku xáantal ichil jump'éel tak kamp'éel p'isk'iino'ob tak kéen too'p'ok ti'al u sútul xnook'ol; beyo' ku xáantal ichil

jump'éel tak ka'ap'éel ja'abo'ob tak kéen sútul pupa, ts'o'oke' ku xáantal ichil ka'ap'éel tak óoxp'éel semana beyo', yéetel tu ts'o'oke', kéen sútul kóokaye' ku jóok'ol u xch'uupulil wa u xiibil. Je'el u kuxtalo'ob ichil ka'ap'éel tak óoxp'éel semana tak ka'ap'éel winalo'ob", tu tsolaj Gerardo Díaz, jbiológoo yéetel kabnáal.

Tu lu'umil Yucatáne' yaan ichil 15 tak 20 u jejeláasil. Tuláakalo'obe'

méek'a'an tumen u baatsil lampyridae. U yila'ale' yaan ba'al u yil yéetel úumedad, ooxol, beyxan yéetel u k'iinilo'ob ja'ajalil.

"K'a'abéet beey ka yanak k'iin ti'al u béeytal u too'p'ol u je'il, beyxan ti'al u kuxtal u xnook'olil tak ka'ap'éel ja'ab. Ku jaantik uláak' mejen ik'elo'ob yéetel mootso'ob", tu ya'alaj.

U jóopol u sáasile' jump'éel biokimikoo ba'al, tu'ux ku núup'ul

kanjaats ba'al ti' u wiinkilal: fotoma, leti'e' tu'ux ti' ku jojopáankilo'; fotositos, seelulas k'amik luciferina; luciferasa, enzimas beetik u jóopol sáasil kéen kóojok ti' magnesio yéetel oxígeno.

Ti'al junio yéetel agosto ku ya'abkunsikubáaj. U xiibile' maas ya'ab u jojopáankil ti' u xch'uupil te'el k'iino'obo', jump'éel u chíikulal ti'al u na'atikubáajo'ob, le beetik k'a'abéet jach sáasil yanik ba'ax u k'áat u ya'alo'ob.